

Скворцова І.А.

Колгоспи та радгоспи у виробничій сфері подільського села на завершальному етапі радянської доби (60-80-ті рр. ХХ ст.): еволюція занепаду та деградації

Скворцова Інна Анатоліївна

аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна

Анотація. В статті досліджується роль та місце колгоспів і радгоспів у виробничій сфері сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей Української РСР у 1961-1991 роках. Встановлено, що на завершальному етапі радянської доби дефіцит дешевої робочої сили став лімітуючим фактором колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва. Гострота даної проблеми посилювалася через неспроможність у 60-80-ті роки ХХ ст. здійснити комплексну механізацію працезатратних виробничих процесів у рослинництві і тваринництві. Нами доведено високу питому вагу кінно-ручної праці у колгоспах і радгоспах. З'ясовано надзвичайно низьку ефективність колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства у зв'язку з масовим поширенням бракоробства, безгосподарності, марнотратства, крадіжок громадської і державної власності. Доведено, що переважна більшість радгоспів і колгоспів регіону були низькорентабельними, збитковими господарствами і не мали перспективи подальшого сталого економічного розвитку.

Ключові слова: колгосп, радгосп, село, рентабельність, безгосподарність, кінно-ручна праця

Наукова мета статті-дослідження ролі та місця колгоспів і радгоспів у виробничій сфері сільських поселень Вінницької та Хмельницької областей у 1961-1991 рр. на території яких наприкінці 90-х рр. нараховувалося 2800 сіл, в них проживало 1880,3 тис. чол.. Дана проблема знайшла лише часткове висвітлення в історіографії. У працях істориків радянської доби мав місце суб'єктивний відбір лише позитивних фактів, апеляція до окремих прикладів соціально-економічного розвитку показових колгоспів і радгоспів [30]. У сучасній вітчизняній історіографії зроблено деякі перші кроки у об'єктивному дослідженні даної проблеми на основі більш широкої і достатньої репрезентативної джерельної бази [20]. Важливе значення посідає регіональний напрям вивчення колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва [33].

Колгоспно-радгоспна система сільськогосподарського виробництва виникла в результаті насильницької колективізації індивідуальних селянських господарств і була юридично закріплена у Примірному статуті сільгоспартілі, прийнятому на II Всесоюзному з'їзді колгоспників у 1935 р. [6]. У другій половині 50-60-х рр. сталінська модель колгоспно-радгоспного ведення сільського господарства зазнала деякої модернізації пов'язаної із певним розширенням прав колгоспів та колгоспників. Це було відображено у Примірному статуті колгоспу, прийнятому на III Всесоюзному з'їзді колгоспників у 1969 р.. У ньому наголошувалося, що економічною основою колгоспів, поряд з державною власністю на землю, є господарська власність колгоспу, до якої входять належні йому підприємства, господарські будівлі, сільськогосподарська техніка, реманент, робоча та продуктивна худоба, кошти та майно. Для здійснення господарської діяльності колгосп створював і використовував основні та обігові виробничі фонди, які були неподільними. Всі роботи в колгоспі здійснювалися на основі особистої праці колгоспників [31]. Таким чином, можна виділити три базові складові колгоспу, а саме: колгоспне землекористування державним земельним фондом, господарську власність колгоспу, яку складали його неподільні фонди, особисту працю колгоспників. Вони були чинними, до прийняття Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" від 14 листопада 1992 р., а також Закону України "Про форму власності на землю" від

30 січня 1992 р.. [26, с. 448-449]. У деяких сільських поселеннях регіону діяли державні (радянські) сільськогосподарські господарства-радгоспи, які утворилися на основі націоналізованої власності на землю, засобів виробництва і використовували працю робітників [29, с. 102-103].

Насамперед, охарактеризуємо кількісні зміни у мережі колгоспів і радгоспів. Нами встановлено, що у розглядуваний період, відбувалися неоднозначні зміни їх кількості. Якщо у 1960 р. у Вінницькій області нараховувалося 597 колгоспів, у 1965 р. – 633, 1975 р. – 588, 1980 р. – 533 [10, арк. 130], у Хмельницькій області в 1960 р. функціонувало 597 колгоспів, 1970 р. – 544, 1980 р. – 439, 1989 р. – 506 [37, с. 98]. Зменшення чисельності колгоспів у 60-70-ті роки пояснюється їх укрупненням. У цей період домінуючою в аграрній політиці була концепція переваг висококонцентрованої сільськогосподарського виробництва, згідно якого всіяко заохочувалося об'єднання двох і більше колгоспів в один, який би мав оптимальний розмір колгоспного землекористування у регіоні 4-7 тис. га. загальної землекористування, у тому числі 3,5-6 тис. га. сільськогосподарських угідь і 3-5 тис. га. ріллі [2, с. 52]. На практиці з'ясувалося, що така гігантomanія негативно вплинула на керованість колгоспів, сприяла занепаду сільських поселень, переведених в процесі укрупнення колгоспів у розряд бригадних сіл. Через це процес концентрації сільськогосподарського виробництва у першій половині 60-х, 70-х рр.. було дещо загальмовано. У 1980-1991 рр. одночасно спостерігалася збільшення кількості радгоспів. Якщо в 1970 р. у Вінницькій області нараховувалося 49 радгоспів, то у 1975 р. – 60, а в 1981 р. – 74 [10, арк. 80]. У Хмельницькій області в 1960 р. було створено 12, 1970 р. – 16, 1980 р. – 35, 1985 р. – 39, а у 1990 р. – 50 радгоспів [37, с. 87].

У 60-80-тих роках спостерігалася тенденція до збільшення виробничого навантаження на колгосп чи радгосп. Якщо у 1960 р. пересічно на колгосп Вінницької області припадало 2606 га. посівної площі, то у 1976 р. – 2703 га., кількість великої рогатої худоби відповідно зросла з 1017 до 1569 голів, корів – 337; 419, свиней – 1205; 1422, овець – 473; 530 голів [9, арк. 12]. Збільшення виробничого навантаження на колгосп відбувалося в умовах значного зменшення чисельності колгоспних дворів. Якщо в 1960 р. у 597 колгоспах

Хмельницької області нараховувалося 345,7 тис. колгоспних дворів або пересічно 579 дворів на колгосп, то у 1970 р. відповідно на 544 колгоспи 339,0 тис дворів або 623 двори, у 1980 р. – 439; 296,3 тис.; 675, 1989 р. – 506; 268,7 тис.; 531 [37, с. 98]. У 1960 р. у колгоспах Вінницької області нараховували 461,0 тис. колгоспних дворів, то в 1975 р. – 417,3 тис., а у 1989 р. – 393,9 тис дворів [12, арк. 61]. Отже, чисельність колгоспних дворів зменшилася за період з 1960-1989 рр. на 77 тисяч.

Все це спричинило зменшення трудових ресурсів села, погіршення їх вікових характеристик. Протягом 1960-1975 рр. в колгоспах Хмельницької області питома вага колгоспників у віці від 1 до 11 років знизилася з 25% до 16,6%, 12-15 років з 8,5% до 7,8%, 16-19 років, з 8,1 до 4,6%, 20-29 років, з 14,4% до 8,2%, 30-39 років, з 12,4% до 12,1%, а натомість збільшилася питома вага груп колгоспників у віці 40-49 років з 12,9% до 15%, 50-59 років, з 8,9% до 12,3%, 60 років і старше 39,8 до 23% [25, с. 59].

Зменшення потенційної і збільшення пасивної груп колгоспників мало значний радикальний вплив на зменшення трудових ресурсів у сільському господарстві. Цей висновок підтверджують дані значного зменшення середньорічної чисельності колгоспників, зайнятих у громадському господарстві колгоспів. Зокрема кількість працівників у колгоспах Вінницької області зменшилася протягом 1985-1989 рр. з 2751 тис. чол. до 2592 тис. чол. або 5,9% [9, арк. 18] у Хмельницькій області з 285,5 тис. чол. у 1982 р. до 249,6 тис. чол. у 1989 або 12,6% [32, с. 3]. Наприкінці 70-х у 80-х роках у колгоспах і радгоспах Вінницької і Хмельницької областей виникла гостра нестача робочої сили. Зокрема, потреба у робочій силі в сільському господарстві Вінницької області у 1991 р. склала 325,2 тис. чол., а наявний трудовий потенціал села становив 247,7 тис. чол., нестача працівників досягла 77,5 тис. чол., а у піковий період літньо-осінніх робіт сягнула 110,1 тис. чол., у Хмельницькій області відповідно 280,4 тис. чол., 190,2 тис. чол., 92,2 тис. чол., 111,1 тис. чол. [36, с. 118]. Наведені дані свідчать, що у колгоспах і радгоспах Вінницької та Хмельницької областей склався у 70-80-тих роках напружений баланс праці, а трудові ресурси села стали лімітуючим фактором колгоспно-радгоспного виробництва. На початку 60-х років, в умовах надлишку трудових ресурсів досить високою у колгоспах і радгоспах регіону була питома вага малопродуктивної кінно-ручної праці. У 1961 р. лише 46% поголів'я великої рогатої худоби, яке утримувалося на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів Хмельницької області було забезпечене механізованим водопостачанням, відповідно лише 2,7 поголів'я птиці, 3,1 – свиней, механізована роздача кормів на фермах великої рогатої худоби становила 7,6%, на свинофермах – 15,1%, механізоване прибирання гною на фермах великої рогатої худоби склало 18,6%, свинофермах – 28,1% механізованим доїнням було охоплено лише 3,2% поголів'я корів [14, арк. 42]. Високою була питома вага кінно-ручної праці і в рослинництві, особливо у вирощуванні таких працезатратних культур як цукровий буряк, картопля, овочі. На початку 60-х років рівень механізації тут складав 12-15% [14, арк. 43]. У 1969 р. механізоване збирання кукурудзи в колгоспах Хмельницької області склало лише 45%. Одним кукурудзоз-

биральним комбайном за сезон у 60-х роках було зібрано пересічно 22 га., а бурякозбиральним комбайном знято урожай лише на 37% посівної площі [35, с. 15]. У 70-80-ті роки не вдалося здійснити комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва. Так, у колгоспах Вінницької області в 1979 р. вирощування овочів склало 6,8 тис. фізичних одиниць, з них виконання механізованим способом лише 0,7 тис. од., копання картоплі відповідно 18,3 тис. фізичних одиниць з них за допомогою картоплезбиральних комбайнів лише 1,1 тис. одиниць, вантаження картоплі, буряків на полі склало 98,4 тис. фізичних одиниць, з них за допомогою механізмів 34,8 тис. одиниць [12, арк. 56]. Згідно даних органів статистики у 1979 р. у колгоспах Вінницької області лише 24,6% виробничих процесів виконувалися механізованим способом, 3,4% - вручну, але за деякої допомоги механізмів, 69,8% - вручну, решта невідзначеним способом. У 1982 р. відповідно 28,8%, 2,9%, 65,9% [11, арк. 91]. Ще нижчим був рівень механізації виробничих процесів у радгоспах. В 1979 р. у радгоспах Вінницької області лише 21,4% сільськогосподарських робіт виконувалися механізованим способом, 73,8% - вручну, решта невідзначеним способом. У 1981 р. – відповідно 27,7%, 71,0%, 6,3% [25, с. 94]. Обстеження органами статистики тваринницьких ферм Хмельницької області у 1989 р. виявило, що рівень комплексної механізації складав на фермах великої рогатої худоби 48,9%, свинофермах – 56%, птахофермах – 76,0% [17, арк. 61]. Обстеження колгоспів Лeticівського району Хмельницької області у 1985 р. виявило, що питома вага доярок які виконували роботу вручну складала 42%, працівників – відгодівельників великої рогатої худоби – 12,6%, свиней – 53,7% [16, арк. 129]. Про низький рівень механізації на тваринницьких фермах йдеться у численних скаргах, зверненнях, листах. Так, доярка колгоспу "Дружба" Старосинявського району Хмельницької області писала: "Умови роботи доярок в нашому колгоспі поліпшуються повільно. Корів доїмо вручну, хоч є апарати. У кількох приміщеннях вставлено молокопроводи. Та механізми лежать на складі, ржавіють, псується. Повільно впроваджується механізація трудомістких процесів. В окремих корівниках гній прибирають вручну вилами, бо відсутні транспортери" [5, с. 3]. У колективній скарзі доярок із села Михайлівка Дунаєвського району Хмельницької області зазначалося: "У нас побудовано молочно-тваринницький комплекс на 500 корів. Керівники колгоспу нам говорили, що тепер ми називаємося не просто доярками, а майстрами машинного доїння. І ось уже 9 місяців, як ми перейшли у нові приміщення, але продовжуємо доїти вручну. І не 15-18 корів, як раніше, а 25. Молокопровід не промивається, бо немає гарячої води. Води немає, бо котельня не працює" [23, с. 2].

Відчуження працівників від управління громадським господарством колгоспів, радгоспів, низька мотивація до високоєфективної роботи спричинила значне недовикористання трудових ресурсів села. З аналізу зведеного звіту Вінницької області колгоспів за 1975 р. видно, що з 591367 колгоспників відпрацювали у громадському господарстві до 50 днів – 257747 працівників або 43,6% від 51-150 днів – 86177 або 14,6%, до 250 днів – 106169 або 17,9% і більше 250 днів – 141274 або 23,9% [13, арк. 11]. З наведених даних видно, що знач-

на частина працівників зайнятих у колгоспно-радгоспному виробництві не справлялася з нормами виробітку. Так, обстеження колгоспів Ярмолинецького району Хмельницької області 1984 р. виявило, що із 1244 трактористів виконали норми виробітку лише 588 або 47,3%, не справилися з виконанням 656 або 52,7% [16, арк. 88]. Із 3535 колгоспників Дунаєвського району Хмельницької області, зайнятих на кінно-ручних роботах виконали норми виробітку 1912 або 54,1%, не справилися 1623 або 52,7% [16, арк. 88]. З обстежених 1789 працівників тваринницьких ферм Славутського району лише 870 виконали норми виробітку або 48,6%, не виконали 919 або 51,4% [16, арк. 89]. На думку перевіряльників, основними факторами, які спричинили не виконання норм виробітку, низьку продуктивність праці були: "Зниження середнього віку працівників, переважну більшість з них склали особи передпенсійного віку, низька трудова дисципліна, поганий стан техніки, недостатня кваліфікація працівників" [16, арк. 90]. Аналізуючи різноманітні опубліковані нарративні джерела з метою виявлення латентної інформації нами встановлено, що головною причиною неефективної малопродуктивної праці колгоспників і робітників була їх недостатня мотивація до роботи, через низьку винагороду за працю. "Навіть у жнивну гарячу пору, - писала газета "Ленінським шляхом" - у серпні-вересні в багатьох колгоспах Дунаєвщини колгоспники, в середньому, відпрацювали за місяць 10-14 днів. Тим часом, в районі не вистачало рук, доводилося звертатися за допомогою до робітників промисловості, студентів" [21, с. 2]. Сількор з села Малий Карабчіїв Дунаєвського району Хмельницької області так описав типову картину малопродуктивної роботи колгоспників: "Над Малим Карабчіївом вже давно піднялося сонце. А людей в полі немає, хоча чимало гектарів цукрового буряка, картоплі, кукурудзи не зібрано. Восьма година ранку. Тихо на буряковій плантації, кукурудзяному полі. Тихо на тракторному стані. Лише о дев'ятій ранку почали сходитися механізатори і згодом неквапом обслуговувати техніку. О 10 годині приїхали шефи з комбінату хлібопродуктів. І лише згодом з'явилися жінки з ланки Ганни Баранової. Деякі колгоспники вийшли на роботу коли сонце високо піднялося, десь біля обіду" [22, с. 3].

Нами встановлено, що виявом неефективності колгоспно-радгоспного сільськогосподарського виробництва було масове поширення бракоробства через недбайливе ставлення працівників до роботи, безгосподарність, ледарство тощо. Зокрема, у зверненні учасників наради працівників сільського господарства Летичівського району Хмельницької області зазначалося: "Ми не можемо не миритися, що в багатьох колгоспах району не використовують можливостей для збільшення валових зборів озимої пшениці, збирають низькі врожаї кукурудзи, картоплі, цукрових буряків, овочів. Чому це сталося? Хіба їх землі гірші інших, чи погані умови їм заважають? Ні! Справа не в землях, не в поганих умовах, а в ставленні до землі, господарському їх використанні" [24, с. 3]. Вибіркова перевірка втрат врожаю картоплі у 8 господарствах Чемеровецького району Хмельницької області у 1991 р. виявила, що через бракоробство втрати склали 3576 цнт. або 10% до кількості валової їх продукції [19, арк. 49]. "Коли побуваєш

на тракторній бригаді нашого колгоспу, - писав сількор І. Стібак з села Іванківці Дунаєвського району Хмельницької області, - складається враження, що тут працюють не механізатори, які несуть відповідальність за її збереження, а люди, які збирають металобрухт. Посудіть самі, комбайни СК-4, СК-5 не очищені від решток, привідні ремні, ланцюги не зняті, вони знаходяться під відкритим небом. Їх вже точить іржа, робочі органи не покриті протикорозійною речовиною, колеса не звільнено від навантаження. Ще сумніша картина відкривається на майданчику, де стоять силосні комбайни КС-26. Цих машин не торкнулася рука ремонтника, вони навіть не очищені від бруду" [38, с. 2]. Про бракоробство йдеться в кореспонденції з села Крушнівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області: "Збудували міжколгоспбудівці в нашому колгоспі новий корівник. Типовий просторий, яких раніше в господарстві не було. Раділи доярки, коли переганяли сюди худобу. Сподівалися, що добре буде тут працювати. Але скоро переконалися в іншому. Не встигли корів розмістити в приміщенні, як в багатьох місцях поламалася підлога, зіпсувалися годівниці. В корівнику холодно, тягнуть протяги, бо двері щільно не зачиняються. А пригріє сонечко, розтане сніг і на голови доярок, тварин цівками тече вода. Адже шифер вкрито погано, абияк" [34, с. 1]. Методом контент-аналізу нами проаналізовано три часописи за 1971 р. на предмет виявлення публікацій, які містять латентну інформацію, про безгосподарність, бракоробство, недбайливе ставлення до громадського господарства. На шпальтах Кам'янець-Подільської міськрайонної газети "Прапор жовтня" 10 [7], Дунаєвської районної газети "Ленінським шляхом" 13 [1], Летичівської районної газети "Колгоспна правда" 16 статей, кореспонденцій, заміток [28].

Виявлені публікації свідчать, що бракоробство, безгосподарність, недбайливість були непоодиноким явищем, а набули масового поширення. Вони стали виявом деградації колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва. Даний висновок підтверджують факти масового розкрадання колгоспної та державної власності, приписки, недооблік, порушення фінансової дисципліни тощо. Так, перевірка фінансової звітності колгоспу "Світанок" у селі Малий Карабчіїв Дунаєвського району Хмельницької області виявила нестачу 610 літрів дизельного палива, колгоспу "Правда" села Стара Гута того ж району – 510 літрів бензину, 1114 літрів дизельного палива, 57 голів свиней, 22 голови великої рогатої худоби [15, арк. 146]. "У 1990 р. органи держстатистики Хмельницької області вибірково перевірили фінансово-господарську діяльність 56 сільськогосподарських підприємств виявили нестачу в 451 колгоспі і 1 радгоспі 51 голови великої рогатої худоби, 41 теляти, 11 дійних корів, 290 поросят" [19, арк. 6]. Аналізуючи важкий економічний стан збиткових колгоспів Дунаєвського району Хмельницької області, місцева газета писала: "Правління колгоспів здійснюють господарську діяльність не у відповідності з виробничо-фінансовим планом, а на око, не бережуть колгоспної копійки. Так, у колгоспі "За комунізм", який заборгував державі 668,9 тис. крб., закупили насіння на 18,8 тис. крб., а хоча за планом потрібно було закупити на 16,9 тис. крб., планували закупити дрібного реманенту на 4,8 тис. крб., а витрачено 10 тис. крб." [27, с. 3].

Синтетичним показником ефективності колгоспів і радгоспів є їх рівень рентабельності. Нами встановлено, що у 60-80-ті роки динаміка рентабельності колгоспів і радгоспів регіону мала стійку тенденцію до зниження. Так, рентабельність колгоспів Хмельницької області у 1965 р. склала 40,1%, 1966 р. – 37,7%, 1969 р. – 29,7%. Загальна сума прибутку відповідно по рокам складала 103333 тис. крб.; 107488 тис. крб.; 102499 тис. крб. [35, с. 16]. Рівень рентабельності колгоспів Вінницької області у 1960 р. був 45,9%; 1970 р. – 29,6%; 1975 р. – 20,5%, а у 1980 р. лише – 0,03% [10, арк. 79]. І ще нижчим був рівень рентабельності радгоспів. В 1970 р. у Вінницькій області він склав 23,3%; 1975 р. – 9,7%, а у 1980 р. – збитки становили 3,9% [10, арк. 80].

За рівнем рентабельності колгоспи Поділля поділялися на показові високорентабельні, середньорентабельні і низькорентабельні збиткові. У регіоні було створено два зразково-показових господарства. Це колгосп "Україна" села Лісоводи Городоцького району Хмельницької області [3, с. 178-190]. А також колгосп імені ХХІІ з'їзду КПРС села Шляхова Бершадського району Вінницької області [4, с. 320-330]. Високий рівень рентабельності тут досягався за рахунок значних капіталовкладень з державного або місцевого бюджету. Проте, досягнення цих двох колгоспів залишилися пам'ятками показухи серед переважної більшості низькорентабельних збиткових господарств регіону. У 1984 р. з 534 колгоспів Вінницької області нараховувалося 280 низькорентабельних збиткових господарств або 52,4% до їх загальної кількості [8, арк. 2]. У 1989 р. радгоспи Хмельницької області отримали збитки у рослинництві 375 тис. крб., а у тваринництві – 1,2 млн. крб., у тому числі з виробництва м'яса 1,1 млн. крб., яєць 106 тис. крб. [18, арк. 72].

У 1990 р. 67% колгоспів Хмельницької області були збитковими. Через низьку рентабельність колгоспи і радгоспи Хмельниччини були забезпечені обіговими коштами лише на 48,3% [18, арк. 28]. Збитки покривалися за рахунок державних кредитів. У 1990 р. 350 колгоспів Хмельницької області мали кредиторську заборгованість, з 163 позик від 2 до 3 млн. крб., 24 від 3 до 5 млн. крб., а колгосп ім. Димитрова Хмельницького району 5714 тис. крб., з них 3814 тис. з короткотермінового кредитування. У 1989 р. колгосп за користування кредитами заплатив банку 35 тис. крб. [18, арк. 28]. У

низькорентабельних збиткових колгоспах і радгоспах не було достатніх обігових коштів для модернізації виробничої бази, консервувалися відсталість та архаїзм у сільськогосподарському виробництві, майже не розвивалася соціальна інфраструктура. Перевірка фінансової діяльності 22 низькорентабельних колгоспів Дунаєвського району Хмельницької області у 1984 р. засвідчила що: "Колгоспи отримують мало прибутку на 1 крб. затрат і в результаті мають значні фінансові труднощі. У них після сплати поточних виробничих витрат, подохідного податку і поповнення обігових фондів на господарські потреби залишаються мізерні кошти, що сприяє їх соціально-економічному занепаду" [16, арк. 60]. Перевірка 13 низькорентабельних колгоспів і радгоспів Шепетівського району Хмельницької області у 1984 р. виявила, що у колгоспах виникли серйозні фінансові проблеми і труднощі. У розвиток виробничої інфраструктури не було вкладено протягом 1984 р. жодного власного карбованця [16, арк. 8].

Отже, нами встановлено, що чисельність колгоспів та радгоспів у регіоні протягом розглядуваного періоду не була сталою. Кількість колгоспів зменшувалася під час їх укрупнення та збільшувалася в ході розукрупнення. Чисельність радгоспів мала стійку тенденцію до збільшення. Найгострішою проблемою колгоспно-радгоспного сільськогосподарського виробництва було постійне зменшення трудових ресурсів села. Саме цей фактор, у розглядуваний період, став лімітуючим і призвів до занепаду, деградації колгоспів і радгоспів. Нами доведено, що дефіцит трудових ресурсів села не вдалося компенсувати за рахунок механізації сільськогосподарського виробництва, його інтенсифікації, перетворення сільськогосподарської праці у різновид індустріальної. Як нами встановлено, виявом цього була досить висока питома вага кінно-ручної праці у тваринництві, рослинництві. Про кризу колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва у 60-80-ті роки свідчили масові факти бракоробства, безгосподарності, недбайливого ставлення до обробітку землі, догляди за худобою, збереження техніки тощо. Найбільш синтетичним показником занепаду та деградації колгоспів та радгоспів стало погіршення їх економічної неспроможності, що знайшло вияв у збільшенні питомої ваги низькорентабельних, збиткових господарств.

ЛІТЕРАТУРА

1. А причина одна – безконтрольність // Ленінським шляхом. – 1971. – 25 лютого; Василенко П. Коли Іван киває на Петра / П. Василенко // Ленінським шляхом. – 1971. – 18 березня; Чепурний Л. Ні, не все ще гаразд / Л. Чепурний, Я. Натанюк, В. Долінський // Ленінським шляхом. – 1971. – 23 березня; Чепурний Л. Затрачені гроші вилітають в трубу / Л. Чепурний, В. Магера, М. Осадчук // Ленінським шляхом. – 1971. – 10 квітня; Яцишин В. Далеко ще не все гаразд / В. Яцишин, В. Долінський, В. Басистий // Ленінським шляхом. – 1971. – 27 травня; Про хід догляду за просапними культурами в колгоспі «Поділля» та імені 50-річчя Жовтня // Ленінським шляхом. – 1971. – 27 травня; Про незадовільну роботу партійної організації та правління колгоспу ім. Суворова по організації догляду за просапними культурами // Ленінським шляхом. – 1971. – 1 червня; Чепурний Л. Коли немає порядку / Л. Чепурний, В. Тацій, В. Павлов // Ленінським шляхом. – 1971. – 29 червня; Шульга Д. Берегти народне добро / Д. Шульга // Ленінським шляхом. – 1971. – 12 серпня; Карпович Є. Тривогу забили вчасно / Є. Карпович // Ленінським шляхом. – 1971. – 30 вересня; Єфремов К. Нарікання справедливі / К. Єфремов // Ленінським шляхом. – 30 вересня; Дзюбак М. Невиправдане відставання / М. Дзюбак // Ленінським шляхом. – 18 листопада; Золевський Б. Перед тим, як випав сніг. Рейдова бригада // Б. Золевський, П. Яровий, Г. Чайковський // Ленінським шляхом. – 1971. – 21 листопада.
2. Веденичев П.Ф. Обґрунтування раціональних розмірів колгоспів Української РСР / П.Ф. Веденичев, П.Р. Образцова, Л.Л. Шапіро, І.С. Гурін // Питання економіки сільського господарства Української РСР. Вип. V. К. 1963. – С. 52-67.
3. Великий Є.М. Лісоводи / Є.М. Великий, І.В. Гарнага // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. 707 с.
4. Висоцький В.В. Шляхова / В.В. Висоцький, Д.М. Білодід // Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. – 630 с.
5. Віннічук Л. Що заважає дояркам / Л. Віннічук // Радянське Поділля. – 1975. – 16 квітня.
6. Второй Всесоюзный съезд колхозников-ударников. 11-17 февраля 1935 года. – М.: СЕЛЬХОЗГИЗ, 1935. – 302 с.
7. Грабчук В. Забуті ферми / В. Грабчук, М. Гончаренко, А. Герасимчук // Прапор жовтня. - 1975. 14 березня; Причи-

- на? Погана годівля // Прапор жовтня. - 1975. 14 лютого; Степ'юк І. Пилантиї під загрозою / І. Степ'юк // Прапор жовтня. - 1975. 14 лютого; Шумов О. Втрати від безгосподарності / О. Шумов // Прапор жовтня. - 1975. 2 липня; Семенко П. Бракороби на полі // Прапор жовтня. - 1975. 9 липня; На заваді безгосподарність // Прапор жовтня. - 1975. 25 жовтня; Семенко П. А де ж віддача? Увага безгосподарності / П. Семенко // Прапор жовтня. - 1975. 4 листопада; Герасимчук А. Не на повну силу. Безлад на фермах / А. Герасимчук // Прапор жовтня. - 1975. 14 грудня; Мурушак А. Безгосподарність. Іржавіють агрегати / А. Мурушак, А. Степко // Прапор жовтня. - 1975. 24 січня; В комбайнах ... сміття // Прапор жовтня. - 1975. 5 лютого.
8. Державний архів Вінницької області (Далі ДАВО). – ф. 2355. – оп. 45. – сп. 30.
  9. ДАВО. – ф. 2355. – оп. 45. – сп. 56.
  10. ДАВО. – ф. 2355. – оп. 45. – сп. 130.
  11. ДАВО. – ф. 2355. – оп. 45. – сп. 136.
  12. ДАВО. – ф. 2355. – оп. 45. – сп. 192.
  13. ДАВО. – ф. 2355. – оп. 50. – сп. 20.
  14. Державний архів Хмельницької області (Далі ДАХО). – ф. 1285. – оп. 8. – сп. 105
  15. ДАХО. – ф. 1258. – оп. 17. – спр. 486.
  16. ДАХО. – ф. 1285. – оп. 20. – сп. 66.
  17. ДАХО. – ф. 1285. – оп. 21. – сп. 140.
  18. ДАХО. – ф. 1285. – оп. 23. – сп. 202.
  19. ДАХО. – ф. 1285. – оп. 23. – сп. 1075.
  20. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка – нова, 2004. – 288 с.; Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К.: Український Центр духовної культури, 2002. – 160 с.; Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури. (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2001. – 192 с.
  21. Іщенко М. Повніше використовувати резерви / М. Іщенко // Ленінським шляхом. – 1977. – 19 лютого.
  22. Карпович Є. А тут не дорожать часом / Є. Карпович // Ленінським шляхом. – 1971. – 12 жовтня.
  23. Кобиляр Н. Комплекс прикостей / Н. Кобиляр, О. Козак, А. Мельондз, М. Сорокатюк, Т. Лисюк // Ленінським шляхом. – 1976. – 23 вересня.
  24. Ліквідуємо строкатість, примножимо здобутки // Колгоспна правда. – 1971. – 23 грудня.
  25. Лотоцький І.І. До питання ефективного використання трудових ресурсів у колгоспах Хмельницької області / І.І. Лотоцький // Економіка і організація сільського господарства. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К.: Урожай, 1977. – С. 58-64.
  26. Марочко В.І. Колективне сільськогосподарське підприємство (КСП) / В.І. Марочко // Енциклопедія історії України. – Т. 4. К.: Наукова думка, 2007. – С. 448-449.
  27. Мушинський В. Борги, звідки вони? / В. Мушинський // Ленінським шляхом. – 1977. – 27 жовтня.
  28. Новак В. Неорганізованість / В. Новак // Колгоспна правда. – 1971. 9 вересня; Крігер Й. Можливостей поправити стан справ є / Й. Крігер, Г. Бутенко, З. Уманець // Колгоспна правда. – 1971. 5 жовтня; Мілюков В. Недоробленості ще багаті / В. Мілюков, В. Воронін, Ф. Журавський // Колгоспна правда. – 1971. 28 жовтня; Григор'єв А. Різне ставлення до справи // А. Григор'єв, Н. Варнавський, А. Довгопол // Колгоспна правда. – 1971. 16 листопада; Токар А. Не все гаразд // А. Токар, Р. Українець, Г. Мартинюк // Колгоспна правда. – 1971. 16 листопада; Уманець З. Безгосподарність / З. Уманець // Колгоспна правда. – 1971. 18 листопада; Барабаш С. Перший недруг – безгосподарність / С. Барабаш, В. Кучер // Колгоспна правда. – 16 грудня.
  29. Падалка С.С. Радгоспи / С.С. Падалка // Енциклопедія історії України. – Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 102-103.
  30. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959-1980 / П.П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.; Гаврилюк А.Е. Социальная политика КПСС на селе: из опыта работы партийных организаций Украины / А.Е. Гаврилюк. – К.: Вища школа, 1984. – 270 с.; Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И.И. Лукинов, А.А. Сторожук, Кристалый А.В., Бильский В.Г. и др.. – К.: Урожай, 1987. – 416 с.
  31. Примірний статут колгоспу, прийнятий Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників і затверджений центральним комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР 28 листопада 1969 р. – К.: Урожай, 1970. – 70 с.
  32. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области Статистический сборник. – Хмельницкий: Хмельницьке областне статуправління, 1989. – 132 с.
  33. Рибак І.В. Колгоспи і радгоспи у виробничій сфері сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей (60-80-ті роки ХХ ст.) / І.В. Рибак, І.А. Скворцова // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: ФАП. Сисин О. В. Абетка. – 2014. – С. 389-398.
  34. Смолінський Е. Раділи не довго / Е. Смолінський // Прапор жовтня. – 1972. – 18 січня.
  35. Соливар В. Г. О рентабельности производства в колхозах Хмельницкой области / В.Г. Соливар // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов Т. XIII. – Каменец-Подольский: Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт, 1970. – С. 12-23.
  36. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки. – К.: Урожай, 1993. – 214 с.
  37. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. - Хмельницкий: комстат УССР, 1990. – 152 с
  38. Стібак М. Стук-грюк, аби з рук / М. Стібак // Ленінським шляхом. – 1976. – 14 грудня.

Skvortsova I.A. Collective and state farms in production sector of Podilsky village at the final stage of Soviet era (60-80s of the XX century): evolution of decline and degradation

Abstract. The article examines the role and place of collective and state farms in the production sector of villages of Vinnytsya and Khmelnytsky regions of the Ukrainian SSR in 1961-1991 years. It was found that during the final stage of the Soviet era the deficit of cheap labor was the limiting factor for collective and state farm model of agricultural production. The severity of the problem was aggravated by the failure to implement comprehensive mechanization of labour intensive production processes in crop and livestock production in the 60-80s of the XX century. We proved high number of equestrian manual labor in collective and state farms. Extremely low efficiency of collective and state farm agricultural system was found to take place due to the massive spread of bungling, mismanagement, squander, theft of public and state property. It was proved that the vast majority of state and collective farms in the region were low-profit, unprofitable farms and had no prospects for further sustainable economic development.

Keywords: collective farm, state farm, village, profitability, mismanagement, equestrian and manual labor

Скворцова И.А. Колхозы и совхозы в производственной сфере подольского села на завершающем этапе советского периода (60-80-е гг. XX в.): эволюция упадка и деградации

Аннотация. В статье исследуется роль и место колхозов и совхозов в производственной сфере сельских поселений Винницкой и Хмельницкой областей Украинской ССР в 1961-1991 годах. Установлено, что на завершающем этапе советского периода дефицит дешевой рабочей силы стал лимитирующим фактором колхозно-совхозной модели сельскохозяйственного производства. Острота данной проблемы усиливалась из-за неспособности в 60-80-е годы XX в. осуществить комплексную механизацию трудоемких производственных процессов в растениеводстве и животноводстве. Нами доказано высокий удельный вес конно-ручного труда в колхозах и совхозах. Выявлено чрезвычайно низкую эффективность колхозно-совхозной системы ведения сельского хозяйства в связи с массовым распространением бракоробства, бесхозяйственности, расточительства, краж общественной и государственной собственности. Доказано, что подавляющее большинство совхозов и колхозов региона были низкорентабельными, убыточными хозяйствами и не имели перспектив дальнейшего устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: колхоз, совхоз, село, рентабельность, бесхозяйственность, конно-ручной труд